

TURKISH



STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

Sahibi/Owner

The European Youth, Economic and Social Studies Association
Avrupa Gençlik, Ekonomik ve Sosyal Çalışmalar Derneği

Editor

Sibel ÜST

Guest Editor

Ali YILDIRIM

Yayın Kurulu Başkanı/Manager of Editorial Board

Ercan ALKAYA

Yayın Kurulu/Editorial Board

Fatma S. KUTLAR OĞUZ - Orhan K. TAVUKÇU
Ali AKAR-Dursun Ali TÖKEL
M. Vefâ NALBANT-Caner KERİMOĞLU
Ülkü ELİUZ-Mitat DURMUŞ
Yavuz BAYRAM-İsrafil BABACAN
Mehmet Dursun ERDEM – Tuncay BÜLBÜL
Cemalettin KÖMÜRCÜ

Danışma Kurulu/Board of Advisory

Ahmet BURAN- Gürer GÜLSEVİN
Turgut KARABEY-Mehmet AYDIN-Ramazan KORKMAZ

Genel Koordinatör/General Coordinator

Yavuz BAYRAM

Kaynakça Sorumluları/Persons for Bibliography Process

Süleyman Kaan YALÇIN
Murat ŞENGÜL - Veysel İbrahim KARACA
Kadri H. YILMAZ

Yabancı Dil Uzmanları

Yusuf AYDIN - Muhammet Raşit MEMİŞ

Tasarım

Ramazan BÖLÜK

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3 Summer 2012*

Turkish Studies

International Periodical For The Languages, Literature and History of
Turkish or Turkic

ACADEMIC JOURNAL

PROF. DR. SABAHATTİN KÜÇÜK ARMAĞANI



Turkish Studies Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.turkishstudies.net'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz.

Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları
yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

Gönderilen yazılar iade edilmez.

Turkish Studies; EBSCO, DOAJ, ICAAP, Scientific Commons, MLA, ASOS, AMIR (Access to Mideast and Islamic Resources), Journal Directory, DJS (Dayang Journal System), ULAKBİM indeksleri tarafından taranmaktadır.

ISSN: 1308-2140

Volume 7/3 Summer 2012



DOKTOR ABDULLAH CEVDET'İN SAMSUN, GİRESUN, ORDU VE TRABZON SEYAHAT NOTLARI

*Ersin MÜEZZİNOĞLU**

ÖZET

Tarih araştırmalarında seyahat yazıları birinci el kaynaklar olarak vazgeçilmez bir niteliğe sahiptirler. Özellikle insan, yaşam ve çevreye dair verilen bilgilerin çıplak gözle yansıtılması bu tür kaynakları daha önemli hale getirir. Bu çerçevede son devrin önemli fikir ve siyaset adamlarından biri olan Doktor Abdullah Cevdet 28 Eylül 1912'de Samsun, Giresun, Ordu ve Trabzon şehirlerini kapsayan bir inceleme seyahati gerçekleştirmiştir. Sahibi ve yazarı bulunduğu İçtihat dergisinin 67, 69 ve 70. sayılarında yayınlanan bu seyahat notlarında, bulunduğu şehirlerin iktisadi, coğrafi, toplumsal, sağlık, kültürel, yerel yönetim durumları hakkında gördüklerini, edindiği bilgileri ve düşüncelerini anlatmıştır. Karşılaştığı, iktisadi gelişmenin eksikliği (ekonomik kaynaklarının değerlendirilememesi veya verimli kullanılamaması gibi) kötü sağlık şartları, yerel yönetici ve memurların olumsuz davranışları ve çalışma disiplinine sahip olmayışları, devlete ait binaların perişanlığı, Müslüman olmayanların Müslümanlara göre daha iyi şartlarda yaşamaları gibi olumsuz durumlardan dolayı hoşnutsuzluğunu göstermiş ve tenkitlerini sıralamıştır. Diğer taraftan gördüğü iyilik, güzellik, çalışkanlık, iktisadi kalkınma onu memnun etmiş, bunlara dair örnekler sunmuştur. Ayrıca O, Müslümanların daha iyi şartlara sahip kılınmaları ve kalkınmaları için neler yapılması gerektiği noktasında tavsiyelerde bulunmuştur. Gezi notlarında gayrimüslimlerin Müslümanlara göre iyi imkânlarla sahip oldukları üzerinde de durulmuştur. Samsun bahsinde gerek gözlemler sonucu gerekse tapu kayıtlarının ışığında bir yakın tehlikeye dikkat çekilmiş ve Samsun'u Rumlar satın alıyor tespiti yapılmıştır. Söz konusu seyahat notları ayrıca Balkan Savaşları'nın başlarında ülkenin vaziyeti hakkında da bazı fikirler vermektedir. Özellikle savaşla ilintili olarak seferberlik sırasında ve savaşın başında ordunun ne hâlde olduğuna dair tanık olunan bazı olaylarda, tedbirsizlik ve disiplinsizlik, kumandanların prosedürcü ve keyfi tavırları ile birbirlerinden kopuklukları gibi olumsuz bir tablo görülür.

Bu çalışma yerel tarih veya şehir tarihçiliği için önemli bir yere sahip olan, ele aldığı şehirleri kapsamlı şekilde tasvir eden ve bir çeşit envanterini veren Doktor Abdullah Cevdet'in seyahat notlarını tanıtmayı, günümüz harflerine aktarmayı, verilen bilgiler ve yapılan tespitler üzerinde genel bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doktor Abdullah Cevdet, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon

* Dr. Öğretmen, MEB, El-mek: emuezzinoglu@yahoo.com

**DOCTOR ABDULLAH CEVDET'S TRAVEL NOTES OF SAMSUN,
ORDU, GİRESUN AND TRABZON**

ABSTRACT

In history researches, travel notes have an indispensable nature as first hand resources. Especially, the reflection of the data with naked eye about human, nature and environment makes such resources more important. In this respect, Dr. Abdullah Cevdet, one of the most important intellectuals and politicians of the latest era, performed an investigation travel on the 28th of September 1329/1912 covering Samsun, Ordu, Giresun and Trabzon. He shared his views and information about the cities' financial, geographic, social, cultural structure and local management in the travel notes in 67th, 69th and 70th issues of the magazine named *İttihad*, which he owned and wrote for. He put forward his reviews and knowledge about the positive things he came across and put into words his pleasure for the beauty and improvement he faced. On the other hand, he criticized the financial deficiency (such as the improper and non-productive use of resources), bad health conditions, the negative behaviors of the officials and managers and not having work discipline, the ruin of the official buildings, displeasure of the better living conditions of the Muslims compared with the non-Muslims. On the other side, samples of the good and beautiful things, hardworking and financial improvements he saw made him happy. He also gave Muslims some advice on what to do for better conditions and development. In the travel notes, he emphasized that non-Muslims had better possibilities than Muslims. In his Samsun reference, under the light of his own reviews and land registration, he drew attention to the imminent danger and the rums buying the land of Samsun. The travel notes in question indicates the conditions of the country in the beginning of Balkan wars. Especially in concern with the war, a negative picture is seen during the military mobilization and beginning of war such as recklessness, indiscipline, disconnection and the procedural and arbitrary behaviors of the commanders.

This study aims to narrate and introduce the travel notes of Dr. Abdullah Cevdet, who has an important place in local and city history and describes the cities extensively, to our present language and make a general evaluation of the given information and observation.

Key Words: Doctor Abdullah Cevdet, Samsun, Giresun, Ordu, Trabzon.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında fikir ve siyasi hayatta önemli roller üstlenmiş ve özellikle Jöntürk hareketinin başlatıcılarından biri olarak tanınmış olan Doktor Abdullah Cevdet¹

¹ Abdullah Cevdet 1869'da Arapkir'de doğdu. 1894'te Mekteb-i Tıbbiyye'i bitirdi. Okuldayken biyolojik materyalizm düşüncesinin etkisinde kaldı ve bu düşüncenin yer aldığı yabancı yayınları tercüme ve yayın işine başladı. Siyasete ilgi duyarak Tıbbiyeden arkadaşları ile birlikte 1889 yılında daha sonra İttihat ve Terakki adını alacak olan İttihad-ı Osmani Cemiyetini kurdu. Siyasi faaliyetleri nedeniyle göz altılara, idari ve adli takibatlara uğradı. Öğrenimi sonrası bir süre doktorluk yaptı. Siyasi faaliyetlerini sürdürmesi Trablusgarp'a sürgün edilmesine neden oldu. Bu esnada önce Tunus'a

Turkish Studies

1912 Eylülü sonunda başlayan ve Trabzon'da noktalanmış bir inceleme seyahati gerçekleştirmiştir. Sırasıyla Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon şehirlerinde incelemelerde bulunmuştur. Tarih araştırmalarında seyahat yazıları veya diğer deyişle ve daha geniş manada seyahatnameler birinci el kaynaklar olarak her zaman itibar görmüşlerdir. İşte II. Meşrutiyet'in ertesinde 1912 Eylül ve Ekim aylarında Doktor Abdullah Cevdet tarafından gerçekleştirilen ve yazarın sahibi olduğu İçtihat dergisinin 67,69 ve 70. sayılarında yayınlanan seyahat ve buna dair notlar özellikle Samsun, Ordu, Trabzon şehirleri² hakkında şehir tarihçiliği bakımından önem arz etmektedir. Doktor Abdullah Cevdet seyahat notlarında bu üç şehrin kültürel, ekonomik, sağlık, coğrafi (akarsu, orman, maden), yerel yönetim (yönetici ve memurların davranışları, kamu binalarının vaziyeti) durumları hakkında yapılan gözlemler ile edinilen bilgiler verilmiştir. Doktor Abdullah Cevdet gezdiği yerlerde karşılaştığı olumlu durum ve gelişmelerle ilgili memnuniyetini ve övgüsünü dile getirmiş, gördüğü ve gözlemlediği olumsuz vaziyetler, gerilik ve ilkelikler karşısında ise hoşnutsuzluğunu belirtmiştir. Aynı zamanda öneri ve tenkitlerini dile getirmiştir. Seyahatin tarihi aynı zamanda Balkan Savaşları'nın seferberlik ve savaşın başlama dönemine denk düşmekte, halkın ve devlet kurumlarının vaziyeti hakkında da ilgi çekici anekdotlar içermektedir.

Seyahat notlarının günümüz harflerine aktarılmasında metnin cümle yapısı aynen muhafaza edilmiş, okunuşları ve yazılışları için ise Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı Yazım Kılavuzu (2009), Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügati ile Şemseddin Sami'nin Kâmûs-ı Türkî eserleri dikkate alınmıştır.

Doktor Abdullah Cevdet'in Seyahat Notları

Samsun

Hareketimizin ikinci günü alessabah Samsun'a vasil olduk. Hava güzel, hemen arkadaşlarımızla çıktık. Vapur gece kalkacak. İlk iş hükümet konağını ve mutasarrıfı görmek olacaktı. Hükümet konağı nerede dedik, muntazam ve müstakim bir cadde gösterildi o caddeyi aldık devam ettik. Çarşının içinden çıkar çıkmaz caddenin iki tarafında boş ve bazı ağaçları havi fakat yolun her iki tarafında yüksekçe duvarla ayrılmış bir saha açıldı. Millet bahçesi olmak gerek diye kendime bir ferah hissettim. Mezarlık olduğunu biraz sonra anladım. Derken sağ tarafta bir kapı gördüm. Üzerinde "İslam Kabristanı" ibaresini okudum. Hükümet konağına vasil oluncaya kadar yollarda çamur batakları geçmeye mecbur olduk. Bundan bir buçuk iki ay evvel Bulgarya'nın Filibe şehrinde bulundum. Dilber bir belediye bahçesi vardı. Misafirleri bulduğum Müslüman efendiler bana hikâye ettiler: Burası Müslüman mezarlığı idi. Bulgaristan teşekkül ettiği vakit iki

ardından Paris'e kaçtı. Buradaki Jöntürkler'e katıldı. Çeşitli dergi, gazete ve risaleler yayınladı. 1904'te Cenevre'de içtihat mecmuasını yayınladı. Ardından Mısır'a geçti ve söz konusu dergiyi burada yayınlamayı sürdürdü. Kitap makale vs. yayın faaliyetlerini bırakmadı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri ile anlaşmazlığa düştü ve Mısır'da kalmayı tercih etti. 1910 yılında İstanbul'a geldi ve İçtihat'ı kaldığı yerden yayınlamaya devam etti. Kısa süre Osmanlı Demokrat Fırkası hareketinde yer aldı. Daha sonra Mütareke Dönemi'ne kadar siyasette geri planda kalmayı yeğledi. İçtihat ise yayınladığı din aleyhtarı makaleler nedeniyle birçok kez kapatılma kararlarına muhatap oldu.. 1915 yılında İttihatçıların tehdidi üzerine İçtihat'ı temelli kapatmak zorunda kaldı. II. Meşrutiyet Dönemi boyunca tercüme faaliyetlerini sürdürdü Mütareke Dönemi'nde İçtihat'ı tekrar yayınlamaya başladı. İttihatçı aleyhtarlığıyla dikkat çekti. Bu arada İngiliz Muhipleri ile Kürt Teali Cemiyetleri içerisinde önemli roller üstlendi. Birkaç kez devlet hizmetine alındı ise de düşünceleri ve yazdıkları nedeniyle görevlerinden alındı. Aynı nedenlerden İçtihat da kapatıldı. Kurtuluş Savaşı sonrası yeni yönetimi öven yazılarıyla İçtihat'ı tekrar yayınlamaya başladı. Fakat Mütareke Dönemi'ndeki faaliyetleri ve duruşu nedeniyle bir daha devlet hizmetine alınmaması kararlaştırıldı. Kendisini tamamen İçtihat'ın yayınlamasına işine verdi. Bir kısmı devlet yayını olarak basılan önemli biyolojik materyalist eserler yayınladı. 29 Kasım 1932'de öldü. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, "Abdullah Cevdet", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.1, İstanbul 1988, s.90-93.

² Yazar, Giresun seyahatiyle ilgili diğer şehirlerde olduğu gibi bu şehrin iktisadi, sosyal, coğrafi durumu vs. hakkında bilgi vermemiştir. Yalnız kışlada tanık olduğu bir hadise ve diyalogu anlatır. Buradaki disiplinsizliğe ve düzensizliğe dikkat çeker. Balkan Savaşları'nın başında ordunun durumuna, daha doğrusu kumandanlarının lakaytlığına iyi bir örnektir bu.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

bin lira mukabilinde³ bu mezarlığı belediyeye satmalarını Müslümanlara teklif etmişler. Müslümanlar kabul etmemiş. A canım sizin şeriatınızca nakl-i kubur caizdir. A'zamı nakletmeyi şehrin haricinde size bir mezarlık yapmayı da deruhte ederiz, demişler. Müslümanlar kabul etmemekte ısrar etmişler. Aradan bir iki ay geçtikten sonra bir Rus generali Bulgaristan'da bazı tensikat ve teşkilat icrasına memur olarak gelmiş. Elinde kırbaç olduğu halde Müslümanların eşraf ve azasını toplamış mezarlığa doldurmuş haydi bakalım kırım şu taşları, demiş. Taşları bu Müslümanlara kırdırılmış arkalarıyla taşıtıp taşları satmış ve Müslümanlara da bir para vermemiş. Samsun'un bu vasi mezarlığı, ortasından geçen bu caddede yürürken bu hikâye-i elime hatırıma geldi ve gayr-i şuuri bir heyecanla Ebul Alailmarinek:

Sabah! Hezâ kuburuna temleirrahim

Be feynelkubur men ahde ada

Samsun'un Mekteb-i İdadisi

Üç senesi rüşti, 2 senesi idadidir. 180 talebesi var 7 Hristiyan. Geçen sene 18 Hristiyan varmış. Rum ve Ermeni her sene Hristiyan talebesi azalıyor. Çünkü kendi milletlerinden çıkanlar mekatib-i aliyeye kabul olunuyor. Kendi mektepleri ise bizim mekteplerimizin fevkindedir.

5 mekteb-i iptidai var. Mahalli maarif komisyonu masrafını temin etmiş. Her mektebin vasatiyen 150 müdavimi 4 muallimi, birer mubassırı, birer hizmetçisi var. 1 inas rüştiyesi var, 2 ana mektebi var, bunların cümlesi mektep olarak yapılmış.

Maarif komisyonunun varidatı senevi 1200 lira raddesindedir. Maarif komisyonunun 2 tütün deposu var beherinin 150 lira icar-ı senevisi vardır. Maarife ait 12 dükkân birkaç ev, 2 gazino mevcuttur. Maarif müfettişi Alaettin Bey adında bir zat. Maarif Müfettiş-i Umumisi 3000 kuruş maaş alıyor. Harcırah ve yevmiye yok. Harcırah verilmemesi ifay-ı vazife etmelerine biraz durgunluk veriyor. Maarifin gayri şubat-ı idariyenin müfettişleri hem maaş, hem yevmiye, hem harcırah alıyor.

Samsun'da Matbuat

Samsunda başlıca iki gazete çıkıyor.(Doğru Ses), (Aks-ı Sada) üç dört matbaa ziyaret ettik en mühim ve muntazamı (Şems Matbaası'dır) Nemlizadelerden biri bu matbaayı bir şirket teşkil ederek tesis etmiş. (Doğru Ses) burada çıkıyor. (Aks-ı Sada)nın da matbaası var. Her ikisi motorla müteharrik ve yeni sistem makinelerle mücehhezdir. Memlekette bir hareket-i ilmiye ve edebiye asarına destres olamadım. Bu gazeteler hep fırka ve siyaset havalarının mahsulüdür. Ahaliyi tenvir etmek, irşat etmek gayesini takip etmelerini her iki gazetenin muharrirlerine rica ettim.

Samsun'u Rumlar Satın Alıyor

Samsun önüne varılınca göze çarpan muazzam iki binanın her ikisi de Rumlara aittir. Bunlardan biri 250 yataklı bir Rum hastahanesidir. Diğeri mükemmel bir Rum mektebidir. Samsun'da Rumların mahallesi şehrin sol tarafında, ve en havadar yerindedir. (Atina)nın bir parçası Samsun'a naklolunmuş zannolunuyor.

Samsun'da Defter-i Hakani İdaresi'nin kuyudatına nazaran musakkafât bey ü şirâ' muamelatından yüzde seksenini Müslüman tarafından satılan ve Rum tarafından alınan musakkafât ve emlak muamelesi teşkil eder. (Samsun)un kadim ahalisinin kâffesi kayıkçı ve bahçivandır. Tüccarın kısm-ı azamı Trabzonlu ve Rizeli, Kayserili Rumlar ve Sivaslı Ermenilerdir. Arsalar⁴ ve

³ Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", *İçtihat*, 3 Mayıs 1329/1913, s. 1460.

⁴ Adı Geçen Yer, s.1461.

arazi süratle Hristiyan eline geçmektedir. Ekseriyet Rumlardadır. (Kavak) nahiyesi sayesinde Müslümanlar, intihabatta ekseriyet teşkil ediyorlar.

Samsun'un Nüfusu

Nüfusu Samsun şehrinin, bundan yirmi sene evvel nüfusu, 11,000 idi. Sülüsü Müslüman sülüsânı Rum ve Ermeni idi. Şimdi yerli olmayanlarla beraber 50,000 raddesine çıkmış. Meşrutiyetin ilanını müteakip içeriden pek çok nüfus gelmiştir. Sancağın nüfus-ı umumisi 1892 tarihinde şu miktarda şu suretle münkasem idi. Bugün yani yirmi sene sonra tezayüd-i nüfus namına bizde hemen hiçbir hareket ve tahavvül görülmediğinden hâl ve hakikate mukaren nazarıyla bakabiliriz.

Müslüman	214,135
Rum Ortodoks	77,000
Ermeni(Gregoryen)	17,000
Ermeni Katolik	900
Ermeni Protestan	565
Katolik Latin	150
Musevi	<u>250</u>
	310,000

Samsun'un Madenleri

Samsun hattasının mürtefi mahallerinde demir, kurşun, gümüş damarları görülüyor. Ve zaman-ı kadimde icra edilmiş olan hafriyat asarı meşhuttur. Bütün bu servetler metruktür. Her iki manasıyla yolsuzluk bu metrukiyet ve hüsrana sebebiyet veriyor.

Samsun'un Ormanları

Samsunun mühim bir saha-i araziyesi meşe, kayın, servi, çam ağaçları ile mesturdur. Bunlardan muntazam surette istifade edilmiyor. Ve bunların zalimane maruz olduğu tahribata karşı bir tedbir alınmıyor. Hattanın münhatt aksamında her türlü âlâ meyve ağaçları vardır.

Samsun'da Mebânî-i Dinîye

Samsun'da biri büyükçe olarak 7 cami, 40 mescit, 1 Rum, 2 Ermeni, 1 Katolik, 1 Protestan, 1 Frenk kilisesi vardır.

Samsun'un Serveti

Samsun her sene on dört milyon kilo tütün mahsulü verir dünyanın her tarafında meşhur olan bu tütünün cigara haline konulduktan sonra beher kilosu kırk frank kıymet-i vasatiye malik olur ki aşağı yukarı on iki milyon Osmanlı lirasından fazla bir meblağ demektir. Bu kadar tütün takriben 35,450 dönüm arazi üzerinde istihsal olunur.

1897 senesinde ithalat miktarı 12,472,000 franga ve 1898'de 12,948,000 franga baliğ oldu. Bu meblağın bir kısm-ı mühimmi yani 4,105,000 frankını mensucat, 1,088,000 frankını şeker teşkil ediyordu. Üçüncü, dördüncü ilh. derecede ehemmiyetli miktar teşkil eden eşya, demir, sabun, zeytinyağı vesairedir. İthalatın 6,774,000 franklığı binnefs Türkiye'ye aittir. Müteakiben İngiltere, Avusturya, Belçika, Rusya ve en sonra Fransa gelir. Bu vesaike Yues Guyet ile Raffalovich'in (Ticaret, Sanayi ve Banka Kamusu) unvanlı kitabının cild-i sanisinin "Samsun" bahsinde ve 1283'üncü sahifesinde buluruz.

Turkish Studies

Aynı müelliflere nazaran (Samsun)un ihracatı 1898 senesinde 20,000,000 (yirmi milyon) frank raddesinde olmuştur. Bu miktarın 4,105,000 frankını tütün teşkil etmiştir.

Samsun-Sivas hattının ikmalinden sonra Samsun⁵ Türkiye'nin en mühim bir şehri olacaktır. Fakat Türklerin ve Müslümanların değil.

Samsun'da Ahval-i Sıhhiye

Dünyanın en iyi havalı, en sıhhi bir şehri olmak istidadında olan (Samsun)un havası vahim ve sıhhat-i umumiye muzmahildir. (Çaltı Burnu) ve havalisi müthiş bataklıktır. Buralardan suût eden miyazmalar ahalinin kanını tasmîm eder. İdadi mektebinde dersaneleri ziyaret ederken çocukların yüzünde bu musibetin tarihçesini ve sutûr-ı akıbetini okudum. Müdür efendi tazallüm etti: Ekseriya ders esnasında talebe birden bire sararır, düşer, kusar, hummay-ı merzagînin buraya mahsus bir tecellisidir. Talebeyi ailesi yanına göndeririz. Birkaç gün sonra fakat muzmahill bir halde gelir.” dedi. Samsun'un başlıca vefeyâtı hummay-ı merzagîdendir. Bazen de fiyevür jön= hummay-ı asfer zuhur eder. Belediye tabibi Kamil Efendi'nin on beş seneden beri vaki olan müşahedatına nazaran hâl bu merkezdedir. (Kavak) nahiyesinde ve (Bafra)da frengi hastalığı hükümfermadır. Bu (Kastamonu)dan geliyor. Dizanteri, tifo, çiçek, verem eksik değildir. Lağımlar yoktur. Kasaba ve civar muttasılındaki 50,000 ahalden senevi 250-300 vefeyat da oluyor. Yemen'e sevk olunup beher taburundan ancak 40 kişi dönen, bakisi Yemen kumları içine gömülen bedbahtlar bu hesaba dahil değildir. Evet sekiz sene evvel Yemen'e sevk olunan Harput taburundan yalnız 40 kişi o da perişan bir halde avdet edebilmişti. Samsun'da difteri görülmüyormuş. Fakat görülmüyor demek vaki olmuyor demek değildir. Koca Samsun'un belediye tabibinin maaşı 800 kuruştur. Sekiz yüz kuruş maaşlı bir tabip daha ziyade itina ve daha ziyade takip-i vezaif edemez⁶.

Samsun Postahanesi

Sahilde ve iskeleye yakın. Hiç olmazsa Avrupa'nın büyük bir köyünün postahane binası kadar muntazam bir bina bulacağımı ümit ediyordum. Ben adeta bir baraka karşısında bulundum. Tek bir tam iki tarafa genişlik eden iki uzun masa çivilenmiş bu büyücek oda bir koridor ile ikiye ayrılmış. Koridorun ortası mübalağasız bir mezbele hâlini arz ediyor. Mezbele yığının en yüksek noktasına bastım mı bastım. Baston 15 santimetre battı. Orada önüme rast gelen gişedeki bir genç memura sordum. Her zaman postahanenizin içi böyle mezbelelik midir? dedim. Önüne baktı, hayır efendim dedi. Nedir bu hâl? dedim. Efendim tahsisat yok dedi. Ben pür hiddet idim. Kimdir buranın en büyük memuru? dedim. Şu köşede oturan sakallı efendi, El-hâc Hakkı Efendi, dediler. Ben ortaya birkaç acı ta'zîr saçtım Hacı Hakkı Efendi tespihi elinde olduğu halde maiyetindeki genç memurlara “ne diyor?” diyordu.

Bu mezbelelikten dışarı çıktım. İskeleye doğru giderken sol tarafta bir kahve var, bunun önünde bir masanın üzerinde azim'ül-mikdar bir mektup yığını gördüm. Mektupların bazıları da masanın ve masa önünde bulunan bir delikanlı adamın ayakları altına düşmüştü. Hemen yaklaştım. Genç adama nedir bu mektuplar? diye sordum. Genç cevap verdi: Posta mevziyim mektupları tefrik ediyorum dedi. Aman nasıl olur, sokak ortasında herkesin en mahrem ve mukaddes şeylerinden olan mektup tefrik olunmak neden? dedim. “Yer yok” cevabını verdi. İsmi? dedim. Hilmi, dedi:

Hükümet Konağı

Mutasarrıf Hamdi Bey yaptırmış. Şimdi Ohannes Ferit Efendi isminde biri var. Saat alafranga 10'dur. Mutasarrıf Efendi'yi ziyaret için hükümet konağında ve mutasarrıfın odasında. Mutasarrıf Efendi henüz uykudan kalkmadı, diyorlar. Biraz bekledikten sonra

⁵ Agy., s.1462.

⁶ Agy., s.1463

Ohannes Ferit Efendi zuhur ve bizi iltifata gark ediyor! Mutasarrıf uyuyor, vali uyuyor! Türkiye bu Zemin uyuyor, âsümân uyuyor. Yalnız Allah uyanık.

Samsun'un Elektrikle Tenviri

Samsun Belediyesi'nin 8000 lira varidatı vardır. Fakat belediye ve hükümet-i icraiye reisinde şîme-i imar ve iktisat olsa bu sekiz bin liranın bir sene zarfında yirmi otuz bin liraya çıkarılması pek kolaydır:

Samsun'un 20 dakika mesafesinde (Murat Çayı) var. Suyu bol ve serü'l-cereyandır. Bunun kuvve-i muharrikesi şehri tenvir ve şehre inşa edilecek tramvayları cer edecek miktarda elektrik hasil etmeye kâfidir.

Elektrik fabrikasının tesisi ve hututunun tevzi, tahminen beş yüz bin frank sarfıyla mümkündür: Bu meseleye yakından merbut olan petrol sarfıyatı şu merkezdedir: Samsun şehrinde ve havali-i muttasılinda yevmiye iki yüz elli teneke petrol yakılmaktadır. Senevi vasatiyen 100,000 teneke eder. Her ay 7500 teneke istihlak olunuyor demektir. Her teneke 14 kuruşa alınıyor. Demek ki her gün 4500 kuruşu gaz parası veriliyor. Senevi on dört milyon kuruş, petrol parası olarak Samsun ve havalisinden çıkıyor. Elektrik istihsali halinde hem bu paranın nisfiyla ihtiyacat-ı tenviriye tesviye edilecek, hem de para memlekette kalacak, diğer imarata sarf olunabilecek. Bu erkam ve vesaiki tüccardan Yelkencizade Hüseyin Efendi'den alıyordum.

Samsun müstakil sancağının zürû' edilen arazisi⁷ 835,675 dönümdür. Kabil-i zürû' olduğu halde zürû' edilmeyen arazisi 300,161 dönümdür. Ormanlar 257300 dönümlük bir saha işgal eder. 950,300 dönümlük bir saha-i araziye ise gayr-i mezru ve yayla ve umumi mera hâlinedir. Bu erkamı "Vital Cuinet'in kitab-ı meşhur ve muteberinden alıyorum. Hesap ve mesaha-i kati mahsulü olmasa da hakikate pek yakındır.

Samsun'un Taksimat-ı Mülkiyesi

Samsun Sancağı idareten (Samsun), (Teza), (Ünye), (Terme), (Çarşamba), (Bafra) kazalarıyla (Karaüç), (Alaşam), (Kavak) nahiyelerine münkasımdır.

Samsun'un Sanayi

Samsunda sanayi namına bir şey görülmez. Serrâklık, kunduracılık, çömlekcilik, kazancılık sanayiden mâ'dûd ise bunlar vardır ağaçtan kaşık dahi imal olunuyor.

Mecâri-i Miyâh

Samsun Sancağı'ndan geçen sular şunlardır: (terme) civarında "Terme Çayı", (Çarşamba) kazasından geçen "Yeşilirmak", (Bafra) civarından geçen "Kızılırmak"

Hayvanat-ı Ehliye

Samsun Sancağı'nda her nevi hayvanat-ı ehliye kesretle mevcuttur. (Trabzon) vilayetinin diğer taraflarından daha ziyade hayvanat yetişir. (Kızılırmak)ın ve (Yeşilirmak)ın sevâhil ve mansıbı civarı iyi cinsten, dilber ve besili hayvanat ile doludur.

Giresun'da

Yağmurlu bir gün seferberlik hareketi sokakları dolduruyor. Kışlayı görmek istedim. Kışlanın etrafı çamur ve bataklık halinde, çimenle mestur bir meydanda Anadolu içlerinden gelen efradın bir kısmı kümeler halinde duruyorlar. Bir kısmı talim ediyor. Ufak ve beyaz sandıklar

⁷ Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları 2", **İçtihat**, 27 Haziran 1329/1913, s. 1501.

dağlar gibi kışlanın önünde müteferrik yığınlar teşkil ediyor. Üzerlerinde “sivri kurşunlu mavzer fişegi” ibaresini okuyorum. Fişek sandıkları yığınları arasından arkadaşımınla beraber geçtik askerlerin müctemi olduğu yere doğru ilerledik. Askerlerin içine epeyce sokulduk, onlarla hasbihal ettik fişek sandıklarının arasından geçerken kulağım bir keskin “yesah” nidasına intizar etti. Beyhude askerlerin arasına girerken kulağım yine o nehy sadasına beyhude intizarda bulundu. Mütehayyir ve müteellem oldum. Ben bu şehirde hiç görülmemiş bir simayım. Benim yerimde bir casus olabilir, fişek sandıkları yığınının arasına bir dinamit, bir cehennem makinesi koyabilir, askerlerle konuşurken onları ifsat ve igvâ’ edebilir. Bu ne kayıtsızlık diyordum. Bir yirmi dakikadan ziyade konuştuktan sonra, çekildik. Kışla karşısında bulunan askeri debboyun önüne doğru, elinde bir mazruf kâğıt bulunan bir jandarma neferinin altı nefer yeni asker getirdiğini gördük. Debboyun önünde ayakta duran bir yüzbaşı jandarmaya bağırdı. Getirme kabul etmem dedi. Jandarma efendi kâğıt var hükümet tarafından geliyor kâğıdı bir kere okuyun dedi. Bol ve kır sakallı yüzbaşı hiddetle “...venkler..” ne yemeye doğruca göndermemişler! “Kabul etmem” diye haykırıyordu. Medhuş ve şerm-nâk kaldım. Şerm ve hayretimi bir feveran-ı gayret takip etti, ilerledim. Jandarmayı çağırdım. Kimdir hükümete bu hakareti eden adam, dedim. Sevk memuru hacı yüzbaşı derler dedi. Jandarmanın ismini de öğrendim defterime kayıt ettim: Tahkir eden hükümet adamı tahkir olunan hükümet. Artık böyle bir yerde hürmet-i müteakabil ve haysiyet-i müştereki nasıl kalacak, diye inleyerek postahaneye doğru ilerledim. Bir üstü açık, mülevves bir taş merdivenden yukarı çıktık makine odasının gişesinde matbu ve telgraf yazmaya mahsus varak ararken ve münşâki bir vaz’la ben gişenin önünde mütevakıf bulunurken arkadaşım, kapısı açık⁸ olan makine odasına dalıverdi. Ben arkadaşımın bu hareketinden muzdarip olurken birden bire ıztırabım telgraf memuruna müteveccih bir muaheze-i şedideye munkalip oldu. İçeride üniformalı bir askeri kaymakamı da oturuyordu. İçeri giren arkadaşımı neden içeri girmeye bıraktığını ve makine odasında hiçbir kimsenin ve bahusus hiçbir sıfat-ı resmiye ve muayyeneyi haiz olmayan bir adamın girmesine müsaade edilmemek lazım geldiği halde neden kendisinin lakayt kaldığını soruşturdum. Makine odasının kapısında içeri girmek katiyen memnudur ibaresini havi bir levha, bir kâğıt niçin asmadığını sordum. Dört aydan beri başımızı kaşımaya vakit yok cevabını verdi. Dört ay evvel ne yapıyordunuz? Dedim. Sustu. Telgrafi istimal edilmiş büyücek bir zarf üstüne yazdık çıktık. Askeri kaymakamı bizi takip etti. Memura şefaatkârlık ediyordu. Kendisinin redif kumandanı olduğunu söyledi. Bunu öğrenince biraz evvelki macerayı anlattım. İsmi Kamil Bey imiş. Gayet sofi ve bigayet musallî olduğundan kendisine Kamil Hoca derlermiş. Elindeki uzun tespih de bu halet-i ruhiyeyi gösteriyordu.

Hiçbir vakit askerin içine meçhul bir başıbozuğu sokmak caiz değildir. Casus olabilir, askeri ifsat ve igvâ’ edebilir dediğim vakit onlar benim alayımın askeridir. Benim alayım igvâ’ olunmaz diyordu. Halbuki bu asker Hoca Kamil Bey’in alayına gireli belki iki gün bile olmamıştı.

Ordu Kazası

Trabzon ile Giresun arasında sahili bir şehirdir. Merkez-i vilayete uzaklığı, bahren, 12 saattir. Arızalı bir zemin üzerine kurulmuştur. Beş nahiyeyi muhtevirdir: Perşembe, Bolaman, Sulubey, Ispaca yahut İbastı, Hapsamana.

Ordu Kazasının Nüfusu

Vilayetin 1322 sene-i rumiyesinde neşr olunan yegâne salnamesinde bu kazanın nüfusuna dair hiçbir söz söylenmemiştir. Vital Cuinet’in 1892 sene-i miladisinde neşrettiği La Turquie d’Asie unvanlı eser-i muteberinde (Ordu)nun nüfusu şu suretle taksim ve irâe olunmuştur.

⁸ Agy., s.1502.

	Erkek	Kadın
Nüfus-ı ordu nahiyesi	16,415	15,681
Perşembe “	8,643	8,566
Bolaman	6,946	6,383
Sulubey	5,674	5,494
Hapsamana	6,748	6,577
İbastı	<u>5,460</u>	<u>5,206</u>
	49,887	47,907

Bu miktara Çerkez muhacirlerin ve ecânibin miktarı da ilave edilirse her iki cinsin yani zükur ve inasın mecmu-ı nüfusu 105,000 miktarına balığ olur.

Müslümanlar Rumlardan ziyadedir. Ermeniler daha azdır. Ermeniler ve Rumlar arasından, 240 kişi kadarı, “Cemiyet-i İnciliye”nin cehd ve say-ı semeresi olarak Protestan olmuşlar imiş. Ordu şehri 1322 senesinde 18594 hanelik imiş.

Ordu'da Maarif

Ordu kazası merkezinde 10 mektep var. Bunun sekizi zükur, ikisi inas için bunların 3'ü Müslümanların, 4'ü Rumların, 2'si Ermenilerin, 1'i Protestanlarındır. Müslümanların bir Rüştüye Mülkiye Mektebi vardır. Muhassasatını hükümet verir. Diğer mektepler ahalinin inanesiyle yaşar⁹. Rum cemaati, kilisede toplanan sandıklarla ve diğer iânât ve tebberruât ile 3 zükur, 1 kız mektebi yaşatmaktadır.

Rumların başlıca mektebi(Pesomides) isminde (Ordu)lu bir zat tarafından dört bin liray-ı Osmani sarfıyla vücuda getirilmiş muazzam bir binadır. 160 talebesi vardır. 3 muallim tarafından tedris olunurlar. Rumların kız mektebinde 90 şakirt vardır.

Ermenilerin mektebine 230 talebe müdavimdir. Ermenilerin kız mektebine 140 hanım kız devam eder. Hristiyan mektepleri ait oldukları cemaatler tarafından iâşe ve idare olunur.

Ordu'nun Ziraatı

Ziraat Türkiye'nin diğer beldelerinde olduğu gibi burada da pek ihmalzededir. Tembellik, tevekkül, görenek, diğer sebeplerin inzimamıyla ahalinin iâşesi toprağın ve tabiatın inayetine bırakılmıştır.

(Ordu)nun hattası feyz ve berekete mazhardır. Bu sayede âdeta pazular say ve faaliyette bulunmaksızın büyük miktarda mısır buğdayı ve fasulye hasat olunur. Bunlar memleketin başlıca iki mahsulüdür. Buğday, arpa, pirinç, çavdar, yulaf, kenevir, pamuk çekirdeği ilh. dahi zürû' ve hasat edilir.

Hayvanat-ı Ehliyesi

Külliyetli koyun vardır. Ala tereyağı peynir yapılır. Yapağı memleketin başlıca servetini teşkil eder. Tavuk dahi ehemmiyetli miktarda beslenir. Pek çok yumurta ihraç olunur.

Ormanları

Hemen bütün (ordu) kazası ormanla muhât ve mesturdur. Bu ormanları meşe, ceviz, servi, çınar, huş(bouleau), diş budak, kız ağaç, karaağaç, çam, şimşir ağaçları teşkil eder. Bu

⁹ Agy., s.1503.

ormanlar içinde ayı, kurt, yabani domuz, tilki, çakal, yabani kedi, yabani keçi vesaire hayvanat çoktur.

Yollar ve Akarsular

Yolsuzluk her tarafta olduğu gibidir. Bir şose (Ordu)yu Sivas'a rabt eder. Cibil Çayı, Melet Irmak, başlıca miyâh-ı cariyesini teşkil eder. (Ordu) kasabasında sudan çok sıkıntı çekiliyor. Şehrin içindeki çeşmeler yazın kurur, ahali içecekleri suyu (Keçiköy)ünden getirmeye mecbur oluyolar. Fakir ahali sarnıç suyuyla iktifa ederler.

Ordu'nun Sanayi

Sanayi hemen hiç yoktur. Vaktiyle mahalli madenlerden çıkan bakırdan hayli mamulat vücuda getirirlerdi. Ağaçtan kürek ve yaba imal ve ihraç olunur.

Ticaret-İhracat

Başlıca ihracatı mısır buğdayı, fasulye, kenevir-i yük, ceviz, kenevir kendir tohumudur. İkinci derecede buğday, arpa, yulaf, pirinç, çavdar, balmumu, yumurta, elma ilh. çıkar. İhracatının mecmu 13-14 kilograma balığ olur. Ve 90,000 Osmanlı lirası kıymetindedir ki iki milyon frank demektir.

Sefain

Rus, Luid, Seyrû Sefain mesajeri vapurları işleri oldukça (Ordu) ya her hafta uğrar. Her sene dört yelken gemisi, Ordu'ya muhtaç olduğu tuzu getirir.

Tütün Rejisi

(Ordu)da tütün az zürû' olunur. Bununla beraber elyevm tütün mahsulü kazaya senevi lâakal 350 000 kuruş getirmektedir.

Aşar

Ordunun mültezimlerinden aşar bedeli olarak hükümet, senesine göre beş bin lira kadar bir meblağ alıyor.

Ahval-i Sıhhiye

Şehrin etrafındaki bataklıklar ahaliyi kemal-i şiddetle kırmaktadır. Hummay-ı tifoidi de hatırını saydırır¹⁰. Anadolu'da sıtmanın tahribatı, şüphesiz Balkan Muharebesi'nin ve Yemen melhamesinin tahribatından hiç aşağı değildir. Şu kadar ki hummay-ı merzagînin mitray yüzleri, şarapnelleri işitilmez ve gözle görülmez. Onu mikroskop ile ve mikroskop gözler görür. "mikrofon" kulaklar görür!¹¹

Trabzon'a Muvasalat

Şiddetli bir yağmur, lâ-yenkati' iniyor. Vali Bey'in gönderdiği polis komiseri ve maarif müdürü bizi istikbal ve (Konstantinopol Palas)a îsâl ediyor. Akşam taamına Vali Bey'e davetliyiz, yağmur ale'd-devâm yağıyor, yağıyor!

Dostum Mehmet Ali Bey'in hanesinde akşam taamını ettik, salona çekildik. Hane, Hamamizade İhsan Bey isminde münevver ve mütemevvil bir gencin mülküdür.

¹⁰ Agy., , s. 1504.

¹¹ Agy., , s. 1505.

Müheyyic Bir Sahne-Harpte Bir Sebeb-i Mağlubiyetimiz

Vali, ben, Mehmet Şükrü Bey, belediye reisi, Hamamizade İhsan Bey salonda oturuyoruz. Abbas Paşa geliyor, dediler, vali buyursunlar dedi, kapıdan içeri kalış kunduralı azim'ül-cüsse bir liva paşa girdi. Kanepede yanına oturdu. Vali Bey, beni ona onu bana takdim etti. İsmimi tanımyormuş gibi görüldüğüne dikkat ettim, sonra matbuatı takip etmediğini hareket-ı ilmiye ve fikriye ile hiç alakası olmadığını istidlal ediyordum. Kahve getirildi, içtik. Aradan bir çeyrek saat geçmiş idi. Bir jandarma geldi, valiye selam verdi aşağıda bir ihtiyar sizi görmek istiyor dedi. Vali getirin dedi. Aradan bir dakika geçmedi. Yalın ayak, gayet zaif beli bükülmüş, fakir, sâl-hürde bir ihtiyar içeri girdi. "selamün aleyküm paşalar!" dedi. Kendisine oturun dediler. Önümüzde diz çöktü:

"Ben size halimi hikaye edeyim nasıl hüküm ederseniz razıyım. Derdimi dinlemek ister misiniz?" söyle dinleriz denildi. Söze başladı: "Ben Batum'dan muhacirim, Moskof muharebesinden geldim, yaşım yetmiş mi seksen mi bilmem. Dar-ı dünyada tek bir oğlum var. İki defa askere çağırıldılar. Millet uğruna git dedim gitti, o zamanlar yük kaldırılabildim. Hamallık ederdim ekmeğimi kazanırdım. Şimdi artık kendim bir yük oldum, kendi kendimi taşıyamıyorum. Haydi bundan da vazgeçtim. Ben ne olursam olayım. Oğlum sağlam değil hastadır. Oğlumu bana, beni oğluma bırakın muinsizim, diye arzuhal verdim.

Kabul etmediler. Ben bir şey söylemem siz nasıl razı olursanız öyle yapın" dedi.

Vali, redif kumandanı olan Abbas Paşa'nın yüzüne baktı. Nazarlarında manay-ı istişfa vardı. Bu iş valinin değil kumandan paşanın elinde olan bir işti. Hepimiz Abbas Paşa'nın ağzından çıkacak hükmü sabırsızlıkla dinliyorduk. Paşa ağzını açtı dürüşthane bir eda ile "ne vakit arzuhal verdin?" dedi.

Sâl-hürde baba "bir hafta oluyor" cevabını verdi. Abbas Paşa seng-dil-âne bir eda ile:

"Biz gazetelerde ilan ettik. Cami duvarlarına ilan koydurduk, pusula sana tebliğ olunduğu günden itibaren nihayet on beş gün zarfında muinsizlik iddiasıyla arzuhal vermeliydin, sen bir hafta geç müracaat etmişsin, kanunen senin arzuhalin ve müracaatın mesmu olmaz, oğlun askerdir. Vesselam. Hem de ben fırkamin ikmal edilmesini¹² bekliyorum. Sekiz yüz kişiye iblağ edip gitmeliyim. Sekiz yüz kişiye baliğ olunca vapur gelecek hareket etmemiz lazım" dedi.

Bu taş yürekli söz salonda bulunanların cümlesine hüznün getirdi. İhtiyar kalktı, hıçkıra, hıçkıra ağlayarak merdivenden indi gitti, bedbaht ihtiyar babanın simay-ı sefalet ve asaleti hâlâ göz önümde. Acı ve derin şehkalarla karışık nevhalar hala kulağımda ağlıyor.

İhtiyarın feryadı sokakta tebâüd ettikçe derinleşerek ve ağırlaşarak artık işitilmez oldu. Benim yüreğim bir menkene-i elem ve gazap arasında sıkılıyordu. Bu biriken gazap ve heyecana bir fethe-i teneffüs açmamak mümkün olmadı. Abbas Paşa'ya döndüm ve dedim:

Biraz evvel ahkâm-ı kanuniyeden bahsettiniz. Kanunun bir hükmü, her hükmü kanuniyenin aynı dikkat ve itina ile meri olduğu zaman mutlak'ül-hüküm olur.

Gazetelerde ilan ettik, okumalı idin, öğrenmeliydin. Mademki kanunun tayin ettiği on beş gün müddeti geçirdin arzu halin mesmu olmaz, dediniz (Kanun-ı Esasi)miz bütün kanunlarımızın anasıdır. Kanun-ı Esasi'nin ahkamı diğer kavanin ahkamından daha ziyade dikkat ve dakikiyet ile icra ve tatbik olunmak iktiza eder. Bizim(Kanun-ı Esasi)mizin 114'üncü bendi (Memalik-i Osmaniye'de tahsili ibtidai meccani ve mecburidir) diyor. Ben şu içtihatıym ki (Kanun-ı Esasi)mizin bu bendinin hükmü "kelimat-ı meyyite" halinde kaldıkça, niçin gazetelerde okumadın

¹² Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", *İçtihat*, 4 Temmuz 1329/1913, s. 1541.

niçin kanunun sana olan ahkâmını okuyarak ona göre hareket etmedin demeye hakkımız olamaz. Saniyen zannederim ki siz seferberlikte kemiyete keyfiyetten ziyade ehemmiyet veriyorsunuz. Bu ihtiyarın hakikaten muin-i muhtaç olduğu meydanda. Oğlunun hasta olduğunu da söylüyor. Haydi bu doğru olmasın, şu muhakkak, ki, bu kadar dermanda bir pederini tek başına muinsiz, açlıktan ölmeye mahkum bir halde bırakarak Bulgarıya hududuna harbe giden bir neferin halet-i ruhiyesi perişan olmamak mümkün değildir. Ahval-i ruhiyesi bozuk bir nefer bir taburun, bir alayın hatta bir fırkanın ahval-i ruhiyesini ihlal ve ifsat edebilir. Böyle bir neferin gözü daima arkasında olacaktır. Harbe gidenlerin gözü daima ileri olmak elbette lazımdır, ailesi açlığa, çıplaklığa mahkûm bırakarak hudut boyuna giden adamdan hayır gelmez, bilakis şer gelir, beyhude masraf olur, sağlam ruhlu ve sağlam vücutlu askerleri de işgal eder.” dedim. Paşa: “harp ilan olundu, bu zamanda derin mülâhazalara dalamayız ben fırkanın bölüklerini, taburlarını seferberlik miktarına iblağ edip gitmeliyim” diye cevap verdi. Ve şiddetle sustu.

Trabzon’da Sanayi

Trabzon’da ilk işim sanayi, fabrika namına ne olduğunu sormak oldu. Bir demir fabrikası bir de şeker fabrikası var, dediler. Batum sancak Beyzade Mehmet Bey’in rehberliğiyle evvela demir fabrikasına koştum. Dar sokaklı bir mahalle içerisine girdik. Gayr-i muntazam sokaklardan geçtik. Gayet geniş ve yüksek bir kapı önüne vardık. Ehemmiyetlice bir varşe karşısında idim. Başı açık ve kır saçlı bir adam ilerledi. Bu bir Ermeni veya Rum olacak diyordum. Fakat lisanında bu tahminimi teyit edecek hiçbir kusur telaffuz ve tekellüm yoktu. Sordum bu fabrikanın baş ustası, sahibi siz misiniz? Dedim. Evet dedi. İsminiz nedir? Dedim. Hasan Usta dedi. Dikkatim arttı. Fabrikanız bilhassa ne nevi işlerle meşgul? Dedim. Limanımıza gelen vapurların kırılan bazı demir aksamını tamir ederiz, demir kapılar, balkon parmaklıkları merdiven trabzunlarının demirlerini yaparız. Demir kasalar imal ederiz. Buyurun yaptığımız demir kasalardan göstereyim, dedi. İşte şu¹³ Viyana’nın (Veret Haymer) kasa fabrikasının mamulatındandır, şu bizim acizane şu fabrikamızın mahsulüdür. Her ikisi de yangından çıkmıştır. Tamir için geliş bizimkinin içinde yalnız bir banknot kasanın cidarına biraz yapışmış bulundu. Viyana’nın kasası yangına daha az mukavemet gösterdi, dedi. Kasaları dikkatle muayene ettim. Hasan ustanın imal ettiği demir kasayı pek mükemmel buldum. Varşenin küçük dökümhanesi var. Buhar ile işler bir motor fabrikayı tahrik ediyor. On santimetre kalınlığında bir demir parçasını peynir gibi kesen bir makine gösterdi. Bu makinenin kâffe-i aksamını Hasan Usta isâğa ve imal etmiştir, Hasan Usta alelade zamanlarda yirmi kadar amele istihdam ediyor. Şimdi beş altı kişi var, beş kuruştan otuz kuruşa kadar yevmiye veriyormuş. Hasan Usta tazallüm ediyor, takdir ve teşci olunmadığını söylüyordu. Vali Beye sizden bahsedeceğim sizi himaye ve teşci eder, dedim memnun ve mütefekkir olarak ayrıldım.

Trabzon’da Şeker İmalathanesi

Hasan Usta’nın darüssanaisini terk ettikten sonra şeker fabrikasına gittik. Bu hakikaten pür velvele-i faaliyet bir fabrika simasını arz ediyordu. 16 beygir kuvvetinde ve buharla müteharrik bir motor fabrikayı canlandırıyor. Fabrika tahin helvası, peynir şekeri, susam yağı yapıyor. Fabrika her gün 300 kıyye şeker ve 500 kıyye tahin helvası yapıyor. Demek ki şehriye 300 kıyye şeker ve 15000 kıyye tahin helvası ve takriben 5000 kıyye susam yağı husule getiriyor. Fabrika pek hayattardır. 40 amele işliyor.

Fabrikanın sermayesi sahibi Ali Hafız Efendizade Mustafa Efendi namında bir zattır. Fakat sahib-i sanatı Laçinzade Hüseyin Efendi’dir. Anadolu’nun içlerine ve bilhassa (Van)a kadar külliyetli peynir şekeri ve tahin helvası sevk ediyorlar. Yakın zamanlara kadar (Kars)a ve (Rusya)nın diğer hudut memleketlerine hayli ihracat yaparlarmış, (Erzurum) rüsumat nazırlığında bulunduğu sırada Mazlum Bey isminde bir zat Rusya hükümetine yanlış işaratta bulunmuş,

¹³ Agy., s.1542.

Trabzon'dan(Kars)a sevk olunan bu şekerler Türkiye malı değil Avrupa malıdır demiş. Bunun üzerine Rusya hükümeti bu Türkiye mahsulü üzerine Karadeniz havzasına mahsus gümrük tarifelerini tatbik etmemeye başlamış gayet ağır gümrük vaz etmiş bu ihracat bu suretle kurutulmuş, Mazlum Bey kimdir? Bilmem fakat herhalde Mazlum Bey'den ziyade Zalim Bey'e benziyor bu malumatı bana serüstat Mustafa Efendi verdi fabrikayı ziyaretten çok memnun oldum Ve Mazlum Bey'in Rusya Hükümetine asılsız böyle bir cemile çakması yüzünden hasıl olan hasarın önünü almaya çalışacağımı vaat ettim, kendilerini kemal-i hararetle tebrik ettim ayrıldım. Aynı günün akşamı vali beyi sordum. Bu iki müesseseden bahsettim. Merak etti. Ertesi gün beraberce gidip bunları görmek arzusunu izhar etti. Hasan Usta'ya bir sanayi madalyası verilmesini, ve "Teşvik-i Sanayi" Kanunu'nun her vilayete 150:200 lira raddesinde sarfına mezuniyet verdiği meblağdan kırk elli lira verilmesini vilayet dahilinde mevcut devairde kullanılan demir kasaların bu demir fabrikası mamulatından mübayaa edilmesini temenni ve tavsiye ettim, vali bey kabul etti. Şeker fabrikasının ihracatını teshil için de Rusya devletinin Trabzon General konsolosu marifetiyle teşebbüsatta bulunulup karsa ve diğer Rusya beldelerine Trabzon'dan sevk olunan peynir şekerinin Avrupa'da değil Trabzon'da yapıldığının Rusya hükümetine anlatılması lüzumunu hatırlattım¹⁴.

Trabzon'da fabrikalar

Trabzon'da ehemmiyetli olarak bir de bez fabrikası vardır. Muhtelit bir şirket tarafından tesis edilmiştir. Fakat mütezelzildir. Rumların gayet muntazam fabrikaları vardır. Trabzon'da fabrika ve destgâhların adedi 25'tir. 10 tane değirmen vardır. Bunların 2'si son sistemdir.

Diğer Müessesat ve Vesaik

Trabzon kasabası 7085 haneyi 36 mahalleyi 33 köyü 3499 köy hanesini 18691 köy nüfusunu 60 adet han ve oteli 1120 mağazayı 1159 dükkânı, 6 matbaayı, 8 medreseyi, 28 mektebi, 2 kütüphaneyi 48 cami, 38 kiliseyi, 8 karakolu muhtevidir.

Trabzon'da Nüfus

Trabzon sancağının nüfusu şu suretle inkısam ediyor:

İslam zükur	289,752
Rum "	49,669
Ermeni "	10,516
Ermeni Katolik	410
Protestan	575
Yekun-ı zükur	350,722
İnas	338,619

Trabzon Şehrinin Mesâhası

Trabzon şehri 32 kilometrelik bir saha işgal eder.

Su meselesi

Yakın zamanlara kadar Trabzon susuzluktan muzdarip imiş. Ahiren(Zulmera) Suyu, Nemlizade Hacı Ahmet ve Hacı Mahmut Beylerin 10, 000 liraya baliğ olan bir himmet-i nakdiyeleriyle şehre isale olunmuş ve (terkos) usulü üzere umumi çeşmelere tevzi olunmuştur. Bu su 25 santimetre katarında bir sütun-ı mâi teşkil etmektedir.

¹⁴ Agy., , s. 1543.

Trabzon Hükümet Konağında

Hükümet konağının perişanlığı ve harâbiyyeti hakkında bir fikir verebilmekten acizim. Kendimi Anadolu'nun Murad-ı râbi'nin Bağdat seyahati zamanından beri metruk ve harap bir hanında bulunuyorum zannettim. Valinin makam-ı aliyesine, dar ve döşeme tahtaları mülevves ve muzmahill bir koridordan geçerek berbat ahşap bir merdiven çıkarak vasıl oldum. Koridorun tavanı simsiyah ve ekser parçaları döşemeye müheyya tahtalarından kırk elli senelik örümcek ağları sallanıyor. Bunu görünce buda mı tahsisat ister bu damı merkezîyet kabahati, buda mı adem-i merkezîyet-i idariyenin bulunmamasından? Diye kendi kendime söylendim. Valinin odasındaki sandalyelerin yayları kırılmış, kadifeleri parçalanmış idi. Dostum olan valiye biraz sitem ettim. On para sarf edemeyiz, dedi. Bir ah çektim, sustum. Ve bu aha heybetli bir meal derc ettim¹⁵.

Seyahat Notlarının Değerlendirilmesi

Her şeyden evvel şu ana kadar günümüz harflerine aktarılmamış ve üzerinde herhangi bir araştırma yapılmamış olan Doktor Abdullah Cevdet'in seyahat notları şehir tarihçiliği veya yerel tarih araştırmaları için büyük öneme sahiptir. Özellikle Samsun, Ordu ve Trabzon şehirleri iktisadi, kültürel, toplumsal, yerel yönetim, sağlık, coğrafi durumları itibarıyla gözlemlenmiş, oldukça dikkat çekici ve faydalı bilgiler verilmiştir. Doktor Abdullah Cevdet yerel kişi ve kurumlardan aldığı bilgileri de paylaşmıştır. Mahallinde ulaşılamayan bazı bilgileri ise Vital Cuinet'in eseri gibi bazı kaynaklardan vermiştir.

Doktor Abdullah Cevdet'in notlarından halkın sağlıksız çevrelerde bulaşıcı hastalıklardan büyük zararlar gördüğü anlaşılmaktadır. Samsun şehrinden bahsedilerken, bataklıklara dikkat çekilmekte, buradan yükselen miyazmaların ahalinin kanını zehirlediği söylenmektedir. Ordu'nun sağlık durumu anlatılırken ise bataklıkların ahaliyi kırıp geçirdiği, sıtmanın oldukça etkili olduğu belirtilmekte ve dikkat çekici şu sözlerle vaziyet resmedilmektedir: "Anadolu'da sıtmanın tahribatı, şüphesiz Balkan Muharebesi'nin ve Yemen melhamesinin tahribatından hiç aşağı değildir. Şu kadar ki hummay-ı merzagînin mitray yüzleri, şarapnelleri işitilmez ve gözle görülmez. Onu mikroskop ile ve mikroskop gözler görür. "Mikrofon" kulaklar görür".

Doktor Abdullah Cevdet'in seyahat notlarında dikkat çeken bir başka noktada da "Samsun'u Rumlar satın alıyor" başlığıyla bir tehdit ve tehlikeye dikkat çekilmesidir. Buna göre Samsun'daki en büyük iki binanın Rumlara ait olan hastane ile okul olduğu, şehrin en güzel yerleşim yerinde Rumlara ait olduğu, bu durumun sanki Atina'nın bir parçasının Samsun'a taşındığı zannını verdiği belirtilmektedir. Ayrıca tapu kayıtlarına göre arsalar ve arazinin süratle Rumlara eline geçtiği, nüfusun çoğunluğunun yine Rumlara ait olduğu, yalnız Kavak nahiyesi sayesinde Müslümanların seçimlerde çoğunluğu elde ettiği ifade edilmektedir.

Seyahat notlarında en çok üzerinde durulan hususlardan biri de yerel yönetimdir. Bu çerçevede kamu binalarının harabeliği, perişanlığı ve işleyişi, mahallin kumandan ve mutasarrıf gibi yöneticileri ile memurlarının davranışları ve nasıl görev yaptıkları üzerinde durulmuştur. Binaların vaziyeti ile ilgili en çok karşılaşılan gerekçe tahsisatın yokluğudur. Samsun mutasarrıfının gündüz saat onda henüz uykudan kalkmadığına dikkat çekilmekte, yine memurların disiplinsiz çalışmaları anlatılmaktadır.

Doktor Abdullah Cevdet'in seyahat notlarında üzerinde önemle durulan konulardan bir diğeri de iktisadi hayat daha doğrusu iktisadi kalkınmadır. O ziraatın ihmal edildiğini, iktisadi kaynakların değerlendirilemediğini veya verimli işletilemediğini gözlemler. Bunun örneklerini vererek tenkit ve önerilerini sıralar. İktisadi gelişmelerden dolayı sevincini gizlemez. Geriş kalmışlık örneklerini ise üzüntüyle karşılar.

¹⁵ Agy., , s.1544

Seyahat notlarında Balkan Savaşları'yla ilintili olarak ordunun durumu hakkında fikir verebilecek birkaç anekdota rastlanmaktadır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Giresun'da kışlada şahit olunan cephanelerin güvenliğinin sağlanmaması ve yabancı şahısların hiç kontrol edilmeden ordunun en mahrem yerlerine girebilmesi, daha üst bir komutanın ise bu disiplinsizliğe ve başıbozukluğa karşı "benim alayım "igvâ" olunmaz" yanıtını vermesi; yine burada bir jandarma yüzbaşısının yeni getirilen askerleri kabul etmemesi ve galiz küfürler ederek hükûmete hakaret etmesi; Trabzon bahsinde yer verilen, ihtiyar bir vatandaşın kendisine yardım edecek ve hayatını idame ettirecek kimsesinin bulunmadığı, bu nedenle askere alınan hasta oğlunun serbest bırakılması talebine ordu kumandanının vatandaşı daha genel manada halkı anlamaz bir tavırla, askeri prosedür ve kendi şahsi planları gereği olumsuz cevap vermesi.

Doktor Abdullah Cevdet'in seyahat notları Samsun, Ordu Trabzon şehirlerinin 20. yüzyılın başlarındaki iktisadi, sosyal, kültürel, yerel yönetim durumları bakımından zengin bilgiler içermekte, bu şehirlerin bir çeşit fotoğrafını vermektedir. Aynı zamanda Balkan Savaşları'nın başlarında memleketin birçok yönüyle durumu hakkında ipuçları da vermektedir. Seyahat notlarının günümüz harflerine aktarılması ve değerlendirilmesi bu sahadaki yapılacak çalışmalar için yol gösterici ve aydınlatıcı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", **İçtihat**, 3 Mayıs 1329/1913, s. 1459-1463.

Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları 2", **İçtihat**, 27 Haziran 1329/1913, s. 1501-1505..

Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", **İçtihat**, 4 Temmuz 1329/1913, s. 1541-1544.

HANİOĞLU, M. Şükrü, "Abdullah Cevdet", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.1, İstanbul 1988, s.90-93.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 26. Baskı, aydın kitabevi, Ankara 2010.

Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

Yazım Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.